

R.H. Hilton:

„A feudalizmus válsága”³³

Hilton tanulmánya nem tartalmaz közvetlenül személyre szóló polémiát: „Ebben a cikkben nem specifikusan Brenner professzor érveire válaszolok, sem a kritikusaiéra. Szeretném azonban világossá tenni, hogy míg azzal egyetértek, ahogy Brenner professzor kihangsúlyozza a társadalmi viszonyok átfogó meghatározó szerepét a feudális társadalom fejlődésében, másrészt viszont úgy gondolom, hogy ennek komplex jellegéről nem vett

teljes mértékben tudomást.” Írásában a feudális rendszer legfontosabb *strukturális jegyeit* mutatja be Hilton, és ebből kiindulva kívánja feltárni a feudális társadalom *fejlődéstörténetének* és végül *válságának* mechanizmusait. „Ahhoz, hogy egy társadalmi rendszer válságát vagy válságait értelmesen tárgyalhassuk, tudnunk kell, hogy miről beszélünk, nemcsak az empirikus adatok ismerete értelmében, hanem abban az értelemben is, hogy egyet-értünk a rendszer meghatározásában. Ez alatt nem a társadalmi rendszer bármely pillanatban látható kontúrjainak leírását értem, hanem inkább alapvető struktúrájának a meghatározását. Miután meghatároztuk a struktúrát, meg kell állapítanunk, hogy milyen belső dinamikával rendelkezik, ha rendelkezik egyáltalán ilyenrel. Ha meg tudjuk állapítani a belső dinamikát, képesek lehetünk annak megállapítására is, ahogyan ez a dinamika meg-törik.”³⁴

1. A feudális rendszer

A feudalizmus bázisát a mezőgazdasági termelés — pontosabban a *szántógazdálkodás* középkori formája, a vegyes gazdálkodás — képezte, az agrárgazdaság alapegysége pedig a parasztszalád birtoka volt. A paraszti háztartásból kikerülő termék szolgált a nemesség, a papság, a városok és az állam nélkülözhetetlen támaszául. E felépítmény tehát elsősorban a parasztszaládi gazdaság³⁵ és a természet közti viszonytól függött. Összességében véve az agrártechnológia nem tartott lépést a növekvő népességgel, és így a külső terjeszkedés maradt megoldásként, ami a fő családi birtokok átlagmértékének a lecsökkenéséhez, a kisbirtokok számának növekedéséhez és a munkatermelékenység általános hanyatlásához vezetett. A jobb terméshozamokkal szolgáló technikai fejlődésnek ez az elmaradása természetesen maga is társadalmi termék volt.

A parasztszaládi gazdaság *sosem képezett önellátó (selfsufficient) gazdasági egységet*. Különbéféle termékeket (sót, fémeszközöket stb.) kívülről kellett beszerezni, és további alapvető természeti és emberi erőforrások származtak az egyedi parasztszalád gazdaság határain túlról: legelő, tüzelésre és építkezésre való fa és tőzeg, terméskő, hal, kölcsönös segítség és elszegődés a szomszédok között. Ezekhez a külső erőforrásokhoz az össz-struktúra egy másik elemének, a *faluközösségnek* a szabályozása révén jutott az egyedi parasztszalád. E közösségek kollektív hatásköre jelentős különbségeket mutatott: az erősen integrált közföld-rendszerű szántóföldi közösségek (common-field arable communities) jelentősebb kollektív erővel és felelős-

séggel rendelkeztek, mint a kis tanyák, vagy mint a szétszórt állattenyésztők (pastoralists). Az egyedi parasztok nem közvetlenül szembesültek a *külvilág társadalmával* sem; a lokális közösségek képviselői közvetítettek a parasztság és a többi társadalmi osztály között.

Az egyedi *családi gazdaság* és a *faluközösség* által képviselt szocio-ökonómiai egységek a feudális struktúra alapvető egységei, de mivel más társadalmi formációkban is megtalálhatók, ezért nem specifikumai a feudalizmusnak. Így a feudalizmus dinamikáját bemutató leírásnak *szükséges de nem elégséges* elemei. A feudális termelési mód kielégítő magyarázatához a szocio-ökonómiai struktúra egy további elemét kell vizsgálat alá venni: a feudalizmus *specifikumát* képező *földesuraságot*.³⁶ Ez felöleli a határain belül egzisztáló különálló családi gazdaságokat és a faluközösségeket egyaránt, és keretei között találkozik egymással a feudális társadalom két fő osztálya a *többlet átruházása* végett.

A paraszti többletmunka átruházása különböző formákban történt, de minden formájában a jogszolgáltatás (jurisdiction) szentesítette és biztosította. A feudális hatalom alapvető megnyilvánulása ugyanis a jogszolgáltatás volt, és nem a puszta fegyveres erő. A jogi szentesítés egyik járulékos formája volt a *jobbágyosság* intézménye, amely körül érthető módon sok kétértelműség van. A teljes alávetettség és a személyi és birtok-szabadság két szélsősége között a kötöttségek gazdag skálája húzódott, amelyek közül a legfontosabbak a személyes mobilitás megfékezésére, a föld vagy a termék szabad elidegenítésének korlátozására, illetve az öröklés ellenőrzésére törekedtek. A specifikus függőségi formák tapasztalati sokfélesége azonban nem tehet vakká bennünket e társadalom bizonyos általános ellentmondásaival szemben.

A feudalizmus legszembetűnőbb ellentmondása az volt, hogy a földesurak fegyveres csatlósai és a jogszolgáltatás segítségével *sem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a parasztságot*. Katonai és politikai hatalmuk ugyanis nem párosult az agrárgazdaság igazgatásának hatalmával: túl nagy távolság választotta el őket a termelő folyamattól és még tisztségviselőik révén is alig állt módjukban hatékonyan beleszólni a parasztbirtokon folyó gazdálkodásba. A parasztbirtok negatív befolyásolására volt mindenekelőtt lehetőségük a járadék- és szolgáltatáskényszer révén, továbbá a függő népesség mozgását ellenőrizhették, de ezt is kevésbé, mint szeretnék volna. A földesúrnak nemcsak kényszerítő erőre volt szüksége, hanem közvetítőkre is; a falusi előljárók együttműködése nélkül a földesuraság működésképtelen volt. Az agrárközösségeket korántsem a földesúr, hanem a faluközösség kép-

viselői irányították. Az úriszékek (manorial or seignorial courts) is nagy-részt a jómódú falusiak kezén voltak, akik megállapították a szokásokat (declared custom), elintézték a vitákat, kialakították a közösségi szabályokat, távol tartották az idegeneket. Még a demesne sem volt független a parasztközösség szokásjogi gyakorlatától, bármilyen teljesnek tűnt is a földesúr ellenőrzése fölötté. A demesne címén felhasznált munkaerő igen jelentős hányada közvetlenül a családi gazdaságból eredt, és így a megművelés itt is a parasztbirtok ritmusát követte, bár nem mindig érte el annak színvonalát. A demesne mindenesetre igen kevés jelentőséggel bírt a középkori gazdaságban.

A földbirtokos osztály léte tehát egy olyan osztály többletmunkáján nyugodott, amely erős politikai, katonai és jogi alávetettsége ellenére is potenciálisan független volt tőle. Mivel a földbirtokos jövedelme a parasztgazdaság termelékenységén és kizsákmányolhatóságán múlt, ezért a parasztgazdaságon belüli változások a társadalmi struktúra csúcsáig éreztették hatásukat. Érzékelhetőek voltak e hatások a gazdaság *városi és kereskedelmi szektoraiban* is, mivel ezek nagyrészt az arisztokrácia vásárlóerejétől függtek.

2. A feudalizmus 14–15. századi válsága

A 13. század végén a *mezőgazdasági termelékenység* stagnált vagy talán hanyatlott is. Ennek egyik oka a korlátozott földkészlet bázisán lezajló népességnövekedés, és a legelők arányának ezzel járó csökkenése volt. Ezt segítette elő másrészt a földesúri osztály jövedelem-igényének 13. századi fokozódása, ami megakadályozta az elemi beruházásokat is. Az elsajátítható többlettermék összezsugorodott, de csökkent a *parasztok kizsákmányolhatósága* is. A 13. század második felében fokozódott a parasztközségek évszázados küzdelme a földből és a termékekből való nagyobb részesedésért, és kétségtelenül voltak eredményei.

A járadékküzdelmek ugyan már a fejlett *egyszerű áruterelés* körülményei között zajlottak le, mégis a termékek döntő tömegét a családi gazdaságon belül fogyasztották el. Termékeik egy részét ugyan piacra kellett a parasztnak vinni, de az így szerzett pénzjavaikból az illetékek (dues) kifizetése után nagyon kevés maradt, és így munkaerő- és eszközigényük nagy részét továbbra is a családi gazdaság belső forrásaiból fedezték. A földesurak és az állam ekkor már nagyrészt készpénz formában sajátították el a paraszti többletet, viszont e pénzjövedelem sok nagybirtokos esetében hanyatlásnak indult a 14. század első felében. Úgy tűnik, hogy ez volt az általános

tendencia Anglia nagy részében, Észak-Franciaországban, Normandiában és a Párizsi-medencében. E stagnáló vagy hanyatló jövedelemnek ugyanakkor növekvő igényeket kellett volna kielégíteniük.

A 14. század során a népesség mind nagyobb hányadát vonták el az élelmiszertermelésből a városok és a hivatalnoki apparátusok. Még jelentősebb növekedésen mentek keresztül a politikai felépítmény költségei, a királyi és arisztokrata háztartások bővülő személyzete és pazarlása, továbbá a háborús terhek fokozódása révén. *Az agrártermelésből elvont többletnek* ezek voltak a fő felhasználási szférái, és ezek egyikéből sem ruháztak vissza jelentős mértékben a termelésbe. Az adókat szinte teljes egészében a katonai és kormányzati kiadások nyelték el. A katonai technológiának sem az agrár, sem az ipari termelésre nem voltak produktív kihatásai. Még a kereskedőtőke profitjai sem lettek az agrártermelés céljából beruházva, sőt elmaradt az ipari termelésbe történő beruházásuk is; a kereskedelmi profitok ugyanis szinte teljes egészében a forgalom szférájában maradtak.

A feudális társadalom 14. századi válságát általában a századközép *demográfiai összeomlásával* szokás magyarázni, amelyet pedig egy külső tényező, a pestis eredményének szokás tulajdonítani. A demográfiai átalakulások kétségtelenül hatottak a korszak gazdasági és társadalmi fejlődésére, annál is inkább, mivel maguk sem mentesek a társadalmi determinációtól. Nyilvánvaló azonban, hogy *a feudalizmus válsága* megkezdődött már a pestis megérkezése, sőt már a 14. század második évtizedének éhínsége előtt. A rendszer válságának lényegét a két alapvető *osztály viszonyának* válsága képezte, ami megkezdődött már a demográfiai összeomlás előtt, és tovább folytatódott alatta és utána is.

A már korábban is stagnáló földbirtokosi jövedelmek helyzete a demográfiai válság után tovább súlyosbodott. A munkaerő és a föld közötti arány drasztikus megváltozása jelentős esést eredményezett a járadékokban. E járadékcsökkenésekben azonban szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak is, amelyeket a parasztközösségek a korábbi évek küzdelmei során szereztek. A járadék-jövedelmek csökkenésének egyenlőtlen mértéke egyszerre tükrözi a *vidéki erőegyensúly* megváltozását és a *föld kereslet-kinálat* viszonyaiban bekövetkező átalakulásokat. Így pl. Angliában az 1370-es évekig fennálló magas járadékszint nem magyarázható pusztán a folytonosan magas gabonaárakkal, hanem szerepe volt benne az uralkodó osztály erejének és eltökéltségének is; az 1381-es felkelés után viszont a járadékok csökkentésére irányuló paraszti nyomás bizonyult igen eredményesnek. A nyugat-európai arisztokráciát *egyéb nehézségek* is sújtották 1348 után. A háborúk

folytatódtak, és velük folytatódtak a kincstári követelések, és az erőforrások pusztítása. Súlyosabban érintette az ároilló a földesúri demesne mezőgazdaságát, mint a parasztokat. Ezzel a járadékjövedelem egykor oly fontos kiegészítése, a demesnéről eredő haszon is igen gyorsan eltűnt, különösen az 1370-es évek után. A 14. század második felében a válságnak már nemcsak gazdasági, hanem *politikai következményeivel* is találkozunk: a földbirtokos arisztokrácián belül frakcióharcok törtek ki, főleg az állam és annak patronázsalapja fölötti ellenőrzés megszerzéséért. A feudális járadék csökkenése természetesen kritikus helyzetet teremtett a függő *városi-kereskedelmi szektor* számára is.

1380 után a nagybirtokon élő *angol parasztság* (manorial peasantry) sikeres járadék-küzdései a jobbágyi állapot látványos eltűnése mellett lehetővé tették a többlet visszatartását is a parasztbirtokon. De más fejlemények is elősegítették a *parasztagazdaság virágzását*. Lezajlott egy település-átcsoportosulás, falun belül és faluk között egyaránt, amelynek során a leggyengébb termékenységű és legnehezebben megközelíthető földeket átengedték legelőnek. Ez jelentős növekedést hozott az állattartásban, ami húst, gyapjút és trágyát eredményezett. A termelés javuló feltételei között jelentősen csökkent a kisbirtokosok aránya, és emelkedett a középparaszti szántóbirtokok átlagmérete; a paraszti rétegződés csúcsán pedig jelentős méretű birtokok születtek, földművelés és állattenyésztés céljából egyaránt. *Franciaországban* is csökkentek a járadékok, de a francia mezőgazdaság nem élvezhette teljesen ennek előnyeit, mivel a háború eredményeként állatállománya teljesen kipusztult, és így nem lehetett kialakítani az állatállomány és a szántógazdaság kedvező arányát. Nehézségei ellenére is a 15. század közepe Franciaországban is kedvezett a *középparasztság* számára, de mindig a *földesuraság* (seigneurie) keretei között, amely intézmény a század végére visszanyerte erejét.

A 15. századi Angliában a hanyatló nagybirtokok és az önállóságukért sikeresen küzdő bérlők megkapó esetei fordultak elő, de az általánosításhoz elegendő anyag erről nem áll rendelkezésre. Még ha csökkent is azonban a *nagybirtokos földesurak* egyedi kényszerítő ereje, *kollektív hatalmuk* vidéken mindenképpen nőtt azáltal, hogy legaktívabb tagjaikat kinevezték békebírákká; de a paraszti többlet járadékformáját már ők sem tudták helyreállítani. Az úriszék hanyatlását ugyanakkor a *faluközösség kohéziós erejének hanyatlása* kísérte s ezzel a parasztság elvesztette korábbi ellenálló és kezdeményező képességét. A kohéziós erő lazulása részben a parasztnépesség csökkenésének, részben rendkívüli mobilitásának, részben pedig társa-

dalmi differenciálódásának eredménye volt. A gazdag parasztcsaládok, akik immár nagy állattartók (graziers) és a demesnén gazdálkodó szerződéses bérlők voltak, többé nem közvetítettek a földesurak és a szokásjogi bérlők között. Többé nem voltak az ellenállás potenciális vezetői.

Ezzel *a 15. század végére a feudalizmus első válsága véget ért*: a változtatások és kiigazítások sorozata lehetővé tette, hogy e társadalmi formáció felépüljön romjaiból. Franciaországban a földesúri rendszer helyre lett állítva, az angol uralkodó osztály pedig jellegzetes rugalmasságával áthelyezte hatalma lokális gyűjtőpontját az úriszékekről a békebírák üléseire (sessions of the peace). Küzdelem azért ezután is bőven volt a rendszeren belül. A legjelentősebbek a kisüzemi árutermelés jellege körül zajlottak, elsősorban a mezőgazdaságban, de az ipari szakmákban is. Gyanítható, hogy ezek jóval fontosabb események voltak, mint a kereskedők, bankárok és gyarmatosítók látványos pénztőkefelhalmozása, amelyet oly előszeretettel állítanak előtérbe.